

હમ્પી: એક સર્વાંગી વિશ્લેષણ

પ્રથમ વિભાગ: પૌરાણિક ભૂમિ અને ઐતિહાસિક ઉદ્ભવ

હમ્પી, જે આજે કર્ણાટકના બેલ્લારી જિલ્લામાં તુંગભદ્રા નદીના કિનારે વિશાળ શિલાખંડો વચ્ચે પથરાયેલા ખંડેરોનું એક શહેર છે, તે માત્ર એક ઐતિહાસિક સ્થળ નથી, પરંતુ ભારતની આત્માનો એક અંશ છે. આ એક એવું સ્થાન છે જ્યાં સમયના પ્રવાહો એકબીજાને મળે છે, જ્યાં પૌરાણિક કથાઓ ઇતિહાસ સાથે સંવાદ કરે છે અને જ્યાં પ્રકૃતિની ભવ્યતા માનવ નિર્મિત ચમત્કારોને પોતાની ગોદમાં સમાવી લે છે. કોઈપણ યાત્રી માટે હમ્પીનો પ્રથમ અનુભવ વિસ્મયકારી હોય છે. અહીં દૂર-દૂર સુધી ફેલાયેલા ગ્રેનાઈટના વિશાળ, ગોળમટોળ પથ્થરો એવા લાગે છે જાણે કોઈ દૈવી બાળકે રમીને તેમને એમ જ વિખેરી દીધા હોય. આ પથ્થરો વચ્ચેથી પોતાનો માર્ગ બનાવતી પવિત્ર તુંગભદ્રા નદી અને લીલાછમ તાડના વૃક્ષોના ઝુંડ આ સૂકા અને ખડકાળ પરિવેશને એક રહસ્યમયી સુંદરતા પ્રદાન કરે છે. આ ભૂમિ જેટલી ઐતિહાસિક છે, તેટલી જ પૌરાણિક પણ છે, અને તેના ઇતિહાસને સમજતા પહેલા તેના પૌરાણિક મૂળને સમજવું આવશ્યક છે.

હિન્દુ પૌરાણિક કથાઓ અનુસાર, હમ્પી અને તેની આસપાસનો વિસ્તાર જ રામાયણમાં વર્ણવેલ 'કિષ્કિંધા' છે, જે વાનર રાજા સુગ્રીવ અને વાલીનું રાજ્ય હતું. એવું માનવામાં આવે છે કે અહીં જ ભગવાન રામની ભેટ હનુમાનજી સાથે થઈ હતી અને તેમણે સીતાજીની શોધ માટે વાનર સેનાને સંગઠિત કરી હતી. આજે પણ આ વિસ્તારના ઘણા સ્થળોના નામ રામાયણની ઘટનાઓ સાથે જોડાયેલા છે. નજીકમાં આવેલી અંજનાદ્રિ ટેકરીને હનુમાનજીનું જન્મસ્થળ માનવામાં આવે છે. મતંગ પર્વત, જ્યાં ઋષિ મતંગ રહેતા હતા, અને ઋષ્યમૂક પર્વત, જ્યાં સુગ્રીવે વાલીના ભયથી શરણ લીધી હતી, તે આજે પણ અહીં મોજૂદ છે. હમ્પીના કણેકણમાં રામાયણની કથાઓ ગુંજે છે, જે તેને હિન્દુઓ માટે એક મહત્વપૂર્ણ તીર્થસ્થળ બનાવે છે. આ ભૂમિનું પ્રાચીન નામ 'પંપા ક્ષેત્ર' હતું, જે દેવી પાર્વતીના એક રૂપ પંપા દેવીના નામ પરથી પડ્યું હતું, જેમણે અહીં જ ભગવાન શિવ સાથે લગ્ન કરવા માટે તપસ્યા કરી હતી. આજે પણ હમ્પીનું સૌથી મુખ્ય અને જીવંત મંદિર, વિરૂપાક્ષ મંદિર, પંપા દેવી અને ભગવાન શિવ (વિરૂપાક્ષ)ને જ સમર્પિત છે.

આ પૌરાણિક ભૂમિ પર ઐતિહાસિક અધ્યાયનો આરંભ ચૌદમી સદીમાં થયો, જ્યારે દક્ષિણ ભારત એક રાજકીય ઉથલપાથલના સમયગાળામાંથી પસાર થઈ રહ્યું હતું. ઉત્તરમાંથી થઈ રહેલા નિરંતર આક્રમણોને કારણે દક્ષિણના હિન્દુ રાજ્યોનું અસ્તિત્વ સંકટમાં હતું. આ જ સમયગાળામાં, હરિહર અને બુક્કા નામના બે ભાઈઓએ, જેઓ વારંગલના કાકતીય રાજવંશના સામંત માનવામાં આવે છે, તુંગભદ્રા નદીના દક્ષિણ કિનારે વિજયનગર સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. તેમણે પોતાના ગુરુ સંત વિદ્યારણ્યના માર્ગદર્શન હેઠળ આ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, જેનો ઉદ્દેશ્ય દક્ષિણના હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિની રક્ષા કરવાનો હતો. હમ્પીને

તેની રાજધાની તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું, જેનું એક મોટું કારણ તેની કુદરતી અને વ્યૂહાત્મક સ્થિતિ હતી. તે એક તરફ તુંગભદ્રા નદી અને બીજી તરફ વિશાળ ખડકાળ ટેકરીઓથી ઘેરાયેલું હતું, જે તેને એક અભેદ કિલ્લો બનાવતું હતું.

આગામી બે સદીઓમાં, વિજયનગર સામ્રાજ્ય દક્ષિણ ભારતની સૌથી શક્તિશાળી અને સમૃદ્ધ સત્તાઓમાંનું એક બની ગયું. સંગમ, સલુવ, તુલુવ અને અરવિદુ નામના ચાર રાજવંશોએ તેના પર શાસન કર્યું. આ સામ્રાજ્યએ માત્ર દક્ષિણ ભારતને રાજકીય સ્થિરતા જ પૂરી ન પાડી, પરંતુ કલા, સાહિત્ય, સંગીત અને સ્થાપત્યને પણ અભૂતપૂર્વ સંરક્ષણ આપ્યું. હમ્પી, જે હવે વિજયનગરના નામથી જાણીતું હતું, તે દુનિયાના સૌથી ભવ્ય અને ધનિક શહેરોમાંનું એક બની ગયું. અહીંના બજારોમાં દુનિયાભરના વેપારીઓ આવતા હતા અને હીરા-ઝવેરાત, મસાલા, રેશમ અને ઘોડાઓનો વેપાર કરતા હતા. શહેરની ભવ્યતા અને સમૃદ્ધિનું વર્ણન ઘણા વિદેશી પ્રવાસીઓ, જેવા કે પોર્ટુગલના ડોમિંગો પેસ અને ફર્નાઓ નુનિઝે, પોતાના લેખોમાં કર્યું છે, જે આજે પણ તે ગૌરવશાળી યુગની એક ઝલક આપે છે.

બીજો વિભાગ: વિજયનગર સામ્રાજ્યનો વૈભવ અને સ્થાપત્ય કળા

વિજયનગર સામ્રાજ્યનો વૈભવ તેના ચરમ પર તુલુવ રાજવંશના મહાનતમ શાસક, સમ્રાટ કૃષ્ણદેવરાય (૧૫૦૯-૧૫૨૯)ના શાસનકાળમાં પહોંચ્યો. તેમનો કાળ વિજયનગર માટે એક સુવર્ણ યુગ હતો, જેમાં સામ્રાજ્યએ સૈન્ય, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે અભૂતપૂર્વ ઊંચાઈઓ હાંસલ કરી. કૃષ્ણદેવરાય માત્ર એક મહાન યોદ્ધા જ નહોતા, પરંતુ તેઓ કલા અને સાહિત્યના પણ મહાન સંરક્ષક હતા. તેમના દરબારમાં 'અષ્ટદિગ્ગજ' નામના આઠ મહાન તેલુગુ કવિઓ સુશોભિત હતા. તેમણે પોતે પણ 'અમુક્તમાલ્યદા' નામના એક મહાકાવ્યની રચના કરી હતી. તેમના શાસનકાળમાં હમ્પીમાં ઘણા ભવ્ય મંદિરો અને સંરચનાઓનું નિર્માણ થયું, જેમાં કૃષ્ણ મંદિર અને પ્રસિદ્ધ વિક્કલ મંદિરનો વિસ્તાર સામેલ છે. શહેરની સમૃદ્ધિની સ્થિતિ એવી હતી કે પોર્ટુગીઝ પ્રવાસી ડોમિંગો પેસે લખ્યું હતું કે અહીંના બજારોમાં અનાજ, ફળો અને શાકભાજીના ઢગલા એવી રીતે લાગેલા રહેતા હતા જાણે તે ઘાસ હોય, અને રોમ જેટલું મોટું આ શહેર દુનિયાનું સૌથી સંપન્ન શહેર હતું.

હમ્પીની સ્થાપત્ય કળા દ્રવિડ શૈલીનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે, પરંતુ તેમાં સ્થાનિક દખ્ખણી અને ઇસ્લામિક સ્થાપત્યના તત્વો પણ દેખાય છે, જે એક અનોખી અને સમન્વિત શૈલીને જન્મ આપે છે. શહેરના ખંડેરોને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય છે: પવિત્ર કેન્દ્ર અને રાજકીય કેન્દ્ર. પવિત્ર કેન્દ્ર તુંગભદ્રા નદીના કિનારે આવેલું છે અને તેમાં મોટાભાગના મંદિરો અને ધાર્મિક સંરચનાઓ છે. આમાં સૌથી મુખ્ય વિરૂપાક્ષ મંદિર છે, જે વિજયનગર સામ્રાજ્યની સ્થાપના પહેલાનું છે અને આજે પણ એક જીવંત પૂજા સ્થળ

છે. તેનું વિશાળ ગોપુરમ દૂરથી જ દેખાય છે અને તેના પ્રાંગણમાં એક અદ્ભુત સ્થાપત્ય અને ધાર્મિક વાતાવરણ છે. અહીં નજીકમાં વિશાળ ગણેશ પ્રતિમાઓ, જેવી કે સસિવેકલુ ગણેશ અને કડલેકલુ ગણેશ, અને એક વિશાળ લક્ષ્મી નરસિંહની અખંડ મૂર્તિ પણ સ્થિત છે, જે સામ્રાજ્યના કારીગરોના કૌશલ્યનું પ્રમાણ છે.

પવિત્ર કેન્દ્રનું સૌથી મોટું આકર્ષણ વિઠ્ઠલ મંદિર પરિસર છે. આ મંદિર ભગવાન વિષ્ણુના વિઠ્ઠલ સ્વરૂપને સમર્પિત છે અને વિજયનગરની સ્થાપત્ય કળાનો સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનો માનવામાં આવે છે. મંદિરના પ્રાંગણમાં સ્થિત પથ્થરનો રથ (શિલા-રથ) હમ્પીની ઓળખ બની ગયો છે અને ભારતીય ચલણ પર પણ અંકિત છે. આ રથના પૈડાં વાસ્તવમાં ફરી શકતા હતા. મંદિરનો મુખ્ય મંડપ તેના રહસ્યમય 'સંગીત સ્તંભો' માટે પ્રખ્યાત છે. આ સ્તંભો પર થપથપાવવાથી સંગીતના સાત સૂરો (સા-રે-ગ-મ)નો ધ્વનિ નીકળે છે, જે આજે પણ સ્થાપત્યકારો અને વૈજ્ઞાનિકો માટે એક કોયડો છે. આ મંદિરની દીવાલો પર કરાયેલી બારીક કોતરણી અને તેની ભવ્યતા કોઈને પણ મંત્રમુગ્ધ કરી શકે છે.

રાજકીય કેન્દ્રમાં શાહી પરિવારના નિવાસ, વહીવટી ભવનો, સભાગૃહો અને અન્ય બિનસાંપ્રદાયિક સંરચનાઓ આવેલી હતી. અહીંની સ્થાપત્ય કળામાં ઇસ્લામિક શૈલીનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે, જેને ઇન્ડો-ઇસ્લામિક કે ઇન્ડો-સારસેનિક શૈલી કહેવાય છે. તેનું સૌથી સુંદર ઉદાહરણ 'કમળ મહેલ' (લોટસ મહેલ) છે, જે તેની કમળની પાંખડીઓ જેવી કમાનો માટે જાણીતો છે. નજીકમાં જ 'ગજશાળા' (એલિફન્ટ સ્ટેબલ્સ) છે, જે શાહી હાથીઓને રાખવા માટે બનાવવામાં આવી હતી અને તેની ગુંબજવાળી છતો પણ ઇસ્લામિક સ્થાપત્યથી પ્રેરિત છે. 'રાણીનું સ્નાનાગાર' (ક્વીન્સ બાથ) અને વિશાળ 'મહાનવમી ડિબ્બા', જ્યાંથી રાજા દશેરા જેવા તહેવારોનું અવલોકન કરતા હતા, તે રાજકીય કેન્દ્રના અન્ય મુખ્ય આકર્ષણો છે. હઝારા રામ મંદિર, જે શાહી પરિવારનું અંગત મંદિર માનવામાં આવે છે, તેની બહારની દીવાલો પર રામાયણની સંપૂર્ણ કથાને મૂર્તિઓ દ્વારા કોતરવામાં આવી છે, જે એક અદ્ભુત કલાકૃતિ છે.

ત્રીજો વિભાગ: પતનની ગાથા અને ખંડેરોનું મૌન

દરેક મહાન સામ્રાજ્યની જેમ, વિજયનગરનો પણ એક દુઃખદ અંત આવ્યો. સામ્રાજ્યની વધતી જતી શક્તિ અને સમૃદ્ધિએ ઉત્તરની દખ્ખણી સલ્તનતો - બીજાપુર, અહમદનગર, ગોલકોંડા અને બીડર - ને ચિંતિત કરી દીધી. જે સલ્તનતો પહેલાં અંદરોઅંદર લડતી રહેતી હતી, તેમણે વિજયનગર વિરુદ્ધ એક સંયુક્ત મોરચો બનાવ્યો. સન ૧૫૬૫માં, તાલીકોટ (અથવા રાક્ષસી-તંગડી) નામના સ્થળે વિજયનગર સામ્રાજ્ય અને દખ્ખણી સલ્તનતોના આ સંઘ વચ્ચે એક નિર્ણાયક યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં, વિજયનગરની સેનાને એક વિનાશક હારનો સામનો કરવો પડ્યો. આ હાર પાછળ આંતરિક વિશ્વાસઘાતને પણ એક મોટું કારણ

માનવામાં આવે છે. યુદ્ધમાં તત્કાલીન સમ્રાટ આલિયા રામ રાય માર્યા ગયા અને વિજયનગરની સેના સંપૂર્ણપણે વિખેરાઈ ગઈ.

યુદ્ધમાં હાર પછી જે થયું, તે ઇતિહાસના સૌથી ક્રૂર અને વિનાશક અધ્યાયોમાંનું એક છે. વિજયી સલ્તનતની સેનાઓએ રાજધાની વિજયનગર (હમ્પી) તરફ ક્રૂર કરી અને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારબાદ લગભગ છ મહિના સુધી શહેરમાં અભૂતપૂર્વ લૂંટફાટ, આગચંપી અને નરસંહારનો દોર ચાલ્યો. જે શહેરને બનાવવામાં બે સદીઓથી વધુ સમય લાગ્યો હતો, તેને થોડા જ મહિનાઓમાં નષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યું. મંદિરો તોડી પાડવામાં આવ્યા, મૂર્તિઓ ખંડિત કરવામાં આવી, મહેલો સળગાવી દેવામાં આવ્યા અને બજારો લૂંટી લેવામાં આવ્યા. સોના-ચાંદી અને હીરા-ઝવેરાતથી ભરેલા આ શહેરને સંપૂર્ણપણે કંગાળ કરી દેવામાં આવ્યું. વિદેશી પ્રવાસી સેવેલે આ વિનાશનું વર્ણન કરતા લખ્યું છે, "તેમણે એક પણ એવી વસ્તુ ન છોડી જેને તોડી કે સળગાવી ન શકાય... દુનિયાના ઇતિહાસમાં કદાચ જ ક્યારેય આટલા સમૃદ્ધ શહેરનો આવો આકસ્મિક અને ક્રૂર વિનાશ થયો હોય."

આ વિનાશ પછી, વિજયનગર શહેર ફરી ક્યારેય વસી શક્યું નહીં. શાહી પરિવાર દક્ષિણ તરફ પેનુકોન્ડા અને પાછળથી ચંદ્રગિરિમાં સ્થળાંતરિત થઈ ગયો, પરંતુ સામ્રાજ્ય ફરી ક્યારેય તેની જૂની ભવ્યતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું નહીં. હમ્પી, જે ક્યારેક દુનિયાનું એક ગૌરવશાળી મહાનગર હતું, તે એક વિરાન અને ઉજ્જડ ખંડેરમાં ફેરવાઈ ગયું. સમય જતાં, પ્રકૃતિએ આ ખંડેરોને પોતાની આગોશમાં લઈ લીધા અને આ વૈભવશાળી શહેર સદીઓ સુધી ગુમનામીના અંધકારમાં ખોવાયેલું રહ્યું. જે બજારો ક્યારેક દુનિયાના સૌથી કિંમતી સામાનથી ભરેલા રહેતા હતા, ત્યાં હવે માત્ર સન્નાટો અને હવાનો સરસરાટ બાકી હતો. જે મંદિરો ક્યારેક ઘંટડીઓ અને મંત્રોના ધ્વનિથી ગુંજતા હતા, તે હવે તૂટેલી મૂર્તિઓ સાથે મૌન ઊભા હતા.

આજે હમ્પીના આ ખંડેરોમાં ફરતી વખતે, એક અજીબ અનુભૂતિ થાય છે. તે માત્ર પથ્થર અને તૂટેલી દીવાલોનો સમૂહ નથી, પરંતુ તે એક ગૌરવશાળી સભ્યતાની મૌન વાર્તા કહે છે. અહીંની દરેક શિલા, દરેક સ્તંભ પોતાના વૈભવશાળી ભૂતકાળ અને દર્દનાક અંતની ગાથા સંભળાવે છે. એક તરફ વિરૂપાક્ષ મંદિરનું જીવંત વાતાવરણ છે, તો બીજી તરફ વિઠ્ઠલ મંદિરનું શાંત અને ત્યજી દેવાયેલું સૌંદર્ય. આ વિરોધાભાસ જ હમ્પીની આત્મા છે. તે આપણને યાદ અપાવે છે કે મહિમા અને સમૃદ્ધિ કેટલી ક્ષણભંગુર હોઈ શકે છે. ઓગણીસમી સદીમાં જ્યારે બ્રિટિશ પુરાતત્વવિદો અને ઇતિહાસકારોએ આ ખંડેરોને ફરીથી શોધી કાઢ્યા, ત્યારે દુનિયા એક ખોવાયેલી સભ્યતાના આ અદ્ભુત ખજાનાથી ફરીથી પરિચિત થઈ. ત્યારથી, તે ઇતિહાસકારો અને પુરાતત્વવિદો માટે એક મહત્વપૂર્ણ સ્થળ બની ગયું છે.

થોથો વિભાગ: આધુનિક હમ્પી: વિરાસતનું સંરક્ષણ અને પર્યટન

આજે હમ્પી એક વિશ્વ પ્રસિદ્ધ પર્યટન સ્થળ અને યુનેસ્કોનું વિશ્વ ધરોહર સ્થળ છે, જે દુનિયાભરમાંથી ઇતિહાસ પ્રેમીઓ, તીર્થયાત્રીઓ, પુરાતત્વવિદો અને સામાન્ય પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે. ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (ASI) અહીંના સ્મારકોના સંરક્ષણ, જાળવણી અને ઉત્ખનનનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય કરી રહ્યું છે. નવા-નવા ઉત્ખનનોથી આજે પણ વિજયનગર સામ્રાજ્ય વિશે નવી જાણકારીઓ સામે આવી રહી છે. હમ્પીનો વિશાળ વિસ્તાર, જે લગભગ ૪૫ ચોરસ કિલોમીટરમાં ફેલાયેલો છે, તે એક ખુલ્લા સંગ્રહાલય જેવો છે, જ્યાં દરેક ખૂણે કોઈને કોઈ ઐતિહાસિક અવશેષ જોવા મળે છે. પ્રવાસીઓ અહીં સાયકલ કે સ્કૂટર ભાડે લઈને આ ખંડેરો વચ્ચે ફરવાનું પસંદ કરે છે, જે એક અનોખો અનુભવ પ્રદાન કરે છે.

આધુનિક હમ્પીમાં ઘણી અલગ-અલગ દુનિયાઓ એક સાથે વસે છે. એક તરફ હમ્પી બજાર અને વિરૂપાક્ષ મંદિરનો વિસ્તાર છે, જે તીર્થયાત્રીઓ અને પરંપરાગત પ્રવાસીઓથી ભરેલો રહે છે. અહીં નાની-નાની દુકાનો, ગેસ્ટ હાઉસ અને ભોજનાલયો છે. બીજી તરફ, તુંગભદ્રા નદીની પાર વિરૂપાપુર ગદ્દી નામનો વિસ્તાર છે, જે લોકપ્રિય રીતે 'હિપ્પી આઇલેન્ડ' તરીકે જાણીતો હતો. આ વિસ્તાર વિદેશી બેકપેકર્સ વચ્ચે ખૂબ લોકપ્રિય હતો, જ્યાંનું વાતાવરણ ખૂબ શાંત અને આરામદાયક હતું. જોકે તાજેતરના વર્ષોમાં નિયમોમાં ફેરફાર આવ્યો છે, તેમ છતાં આ વિસ્તાર પોતાની એક અલગ ઓળખ જાળવી રહ્યો છે. આ દ્વૈતતા હમ્પીને એક અનોખું ચરિત્ર પ્રદાન કરે છે, જ્યાં આધ્યાત્મિકતા અને આધુનિક પર્યટન એક સાથે હાજર છે.

દર વર્ષે, કર્ણાટક સરકાર દ્વારા 'હમ્પી ઉત્સવ'નું આયોજન કરવામાં આવે છે, જે વિજયનગર સામ્રાજ્યના ગૌરવને યાદ કરવાનો એક ભવ્ય સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ છે. આ ઉત્સવ દરમિયાન, હમ્પીના ખંડેરો સંગીત, નૃત્ય, નાટક અને પ્રકાશની રોશનીથી જીવંત થઈ ઉઠે છે. દેશભરના પ્રખ્યાત કલાકારો અહીં પોતાની કળાનું પ્રદર્શન કરવા આવે છે, અને આ ઉત્સવ હજારો પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે. આ ઉત્સવ હમ્પીની મૃતપ્રાય વિરાસતમાં ફરીથી પ્રાણ પૂરવાનો એક પ્રયાસ છે અને તે દર્શાવે છે કે આ સ્થાન આજે પણ સાંસ્કૃતિક રીતે કેટલું જીવંત છે.

જોકે, પર્યટનના વધતા દબાણે હમ્પી માટે ઘણા પડકારો પણ ઊભા કર્યા છે. આ અમૂલ્ય સ્મારકોનું સંરક્ષણ એક નિરંતર અને કઠિન કાર્ય છે. પ્રવાસીઓ દ્વારા ફેલાવાતી ગંદકી, સ્મારકોને થતું નુકસાન અને અનિયંત્રિત બાંધકામ કાર્યો આ વિશ્વ ધરોહર સ્થળ માટે એક મોટો ખતરો છે. સરકાર અને સ્થાનિક વહીવટ માટે ટકાવ પર્યટનને પ્રોત્સાહન આપવું અને વિકાસ તથા સંરક્ષણ વચ્ચે સંતુલન જાળવવું એ એક મોટો પડકાર છે. એ આવશ્યક છે કે આવનારી પેઢીઓ માટે આ અનમોલ વિરાસતને સાચવી રાખવા માટે કડક નિયમો બનાવવામાં આવે અને પ્રવાસીઓને પણ પોતાની જવાબદારી પ્રત્યે જાગૃત કરવામાં આવે. હમ્પીનું ભવિષ્ય આ જ સંતુલન પર નિર્ભર કરે છે. તે માત્ર પથ્થરોનું શહેર નથી; તે એક સભ્યતાનું પ્રતીક છે, એક સામ્રાજ્યની વાર્તા છે, અને ભારતના ગૌરવશાળી ભૂતકાળનું એક જીવંત પ્રમાણ છે, જેને સાચવવું એ આપણા સૌનું કર્તવ્ય છે.

